

STEVEN NADLER • Spinoza

STEVEN NADLER Amerika'da Wisconsin Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde profesör.
Aynı üniversitedeki Yahudi Araştırmaları Merkezi'nin de bir üyesi.

Spinoza. A Life

© 1999 Cambridge University Press

İletişim Yayınları 1333 • Biyografi Dizisi 4

ISBN-13: 978-975-05-0613-0

© 2008 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2008, İstanbul

2. BASKI 2013, İstanbul

EDITÖR Levent Cantek

DIZI KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Ceren Kınık

DİZİN Özgür Yıldız

BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Çağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

STEVEN NADLER
Spinoza

Bir Yaşam

Spinoza
A Life

ÇEVİRENLER

Anıl Duman - Murat Başekim

i l e t i ŝ i m

Aileme

İÇİNDEKİLER

Teşekkür	9
Önsöz	11
Kullanışlı Bir Felsefe: Spinozacılık / ULUS BAKER	15
1. Yerleşim	27
2. Abraham ve Michael	61
3. Bento-Baruch	79
4. Talmud Torah	103
5. Amsterdamlı Tüccar	129
6. Aforoz	177
7. Benedictus	227
8. Rijnsburg'da Bir Filozof	263
9. Voorburg'daki Yahudi	293
10. <i>Homo Politicus</i>	349
11. Lahey'de Dinginlik ve Çalkantı	407
12. "Özgür İnsan En Az Ölüm Üzerine Düşünür"	451

METİNDE GEÇEN YABANCI SÖZCÜK VE KAVRAMLARIN AÇIKLAMASI	494
KAYNAKÇA.....	497
DİZİN	509
ALBÜM.....	513

TEŞEKKÜR

Böylesi bir proje büyük yardımlar olmadan başarılmaz. Son birkaç yılda pek çok kez yardım istediğim, ricada bulunduğum oldu ve bugün tek yapabileceğim, iyilik, cömertlik, destek ve dostlukları için farklı insanlara ve kurumlara teşekkürlerimi ifade etmek. Belki onlara bu kitabın bir kopyasını da veririm.

Her şeyden önce, tüm yazdıklarımı okuyup, içerik ve üslupla ilgili çok faydalı yorumlar yaptıkları için Jonathan Israel, David Katz, Marc Kornblatt, Donald Rutherford, Red Watson ve özellikle Pierre-François Moreau, Wim Klever, Piet Steenbakkers ile William Klein'a sonsuz müteşekkirim. Onların önerileri, düzelti ve eleştirileri, kitabın basılır hale gelmesinde başat etken oldu.

Ayrıca bölümleri okuyan, beni doğru kaynaklara yönlendiren, sorularıma cevap veren, sahip oldukları malzemeleri ödünç veren, yerel ya da uluslararası düzeyde ricalarımı yerine getiren ya da o çok ihtiyaç duyduğum yüreklendirmeyi sağlayan insanlara da teşekkür ederim: Fokke Akkerman, Amy Bernstein, Tom Browman, Ed Curley, Yosef Kaplan, Nancy Leduc, Tim Osswald, Richard Popkin, Eric Schliesser ve Theo Verbeek. 17. yüzyıldaki Amsterdam Portekiz-Yahudi toplulu-

ğu ile ilgili anlamadığım noktaları nazikçe açıkladığı için, özellikle Amsterdam Üniversitesi'nin Bibliotheca Rosenthaliana müdürü Adri Offenberç'e teşekkür ederim. Son olarak Henriette Reerink, Amsterdam'da kusursuz bir dost ve vazgeçilmez bir yardımcı oldu. Kullanabileceğim bir bisiklet sağlamanın yanı sıra, belediye arşivlerindeki önemli belgeleri bulup çıkardı, muhteşem Hollanda semaları altında Ouderkerke'ye giderken yönümü bulmama yardımcı oldu. Ayrıca şehirdeki en iyi *poffertjes*'in [pankek benzeri yerel tatlı] nerede olduğunu da biliyordu.

Bu çalışma, *National Endowment for Humanities*'den sağlanan bir harç ile *Romne Fonu*'ndan alınan bir burs sayesinde ve Wisconsin-Madison Üniversitesi Lisansüstü Programının bir dizi yaz araştırma bağışı tarafından desteklendi. Ayrıca Wisconsin Üniversitesi'nden aldığım bir yıllık izinden de faydalandım, bunun için de çok müteşekkirim.

Spinoza'nın aforozunun ardındaki sebeplerle ilgili olan 6.Bölümdeki malzemenin bir kısmı Londra, University College'da; Chicago Üniversitesinde ve Wisconsin-Madison Üniversitesi'nin Bilim Tarihi Bölümünde ve Logos Topluluğundaki izleyicilere sunuldu. Konuşma davetleri ve oralarda aldığım yorumlar için müteşekkirim, özellikle de Martin Stone'a.

Ve son olarak bu kitabı ithaf ettiklerim var, sevgi ve destekleri sayesinde yoluma devam etmemi sağlayanlar: eşim Jane, çocuklarım Rose ve Benjamin, annem ve babam Nancy ve Arch, erkek kardeşim David ve kız kardeşlerim Lauren ve Linden. Size kelimelerin tarif edebileceğinden çok daha fazlasını borçluyum.

ÖNSÖZ

Baruch de Spinoza (1632-77) Amsterdam'ın Portekiz-Yahudi topluluğundaki önemli bir tacirin oğluydu. Ayrıca okuldaki yetenekli öğrenciler arasındaydı. Ancak 23 yaş civarında –bir-denbire mi yoksa tedricen mi bilmiyoruz– olan bir şey, Amsterdam Sefarad [İspanyol Yahudileri] liderleri tarafından o güne dek çıkarılan en sert aforoz kararının çıkmasına sebep oldu. Sonuç Spinoza'nın bu topluluktan –hatta tamamıyla Yahudacılıktan– ayrılması oldu. Sonradan tüm zamanların en meşhur ve önemli felsefecilerinden biri, kendi zamanının ise en radikal ve tartışmalı felsefecisi olacaktı.

Genç bir adamın –zekâsı hariç kayda değer hiçbir özelliği olmayan, her bakımdan normal bir ortodoks hayat yaşayan sıradan bir Yahudi çocuğunun– putkırıcı bir filozofa dönüşmesinin (eğer olan şey bu ise) sebebini maalesef sonsuza dek öğrenemeyeceğiz. Elimizde sadece topluluğun yöneticilerince hazırlanmış, yeminler ve lanetlemelerle dolu *cherem* [yasaklama, aforoz] belgesi var. Spinoza'nın özellikle 1661'den (uzun yazışmalarının başladığı tarih) önceki hayatına dair öyle az ayrıntı var ki, onun kişisel ve entelektüel gelişimiyle insan hayatında yeri olan küçük meseleleri hakkında sadece spekülasyon yapabiliyoruz. Ama konunun baş döndürücülüğü, bu-

nun spekülasyon için ne kadar zengin bir alan olduğunu gösteriyor.

Metafizikçi, ahlâki filozof, siyasi ve dini düşünür, İncil tefsircisi, toplumsal eleştirmen, mercek öğütücüsü, başarısız tüccar, Hollandalı entelektüel, dinsiz Yahudi. Spinoza'nın yaşamını bu kadar ilginç kılan, ait olduğu ve kimi zaman birbiriyle çatışan bağlamlardır: yeni bağımsız olmuş Hollanda Cumhuriyeti'ne sığınarak yeni fırsatlar bulmuş, çoğu eski "marranos" [din değiştirmiş Yahudi] Portekizli ve İspanyol mülteci topluluğu; o genç ulusun 17. yüzyılın ortasında altın çağını yaşayan çalkantılı siyaseti, büyüleyici kültürü ve bir diğer önemli unsur olarak da bizzat felsefe tarihi.

İnançlarını terk etmiş olsa bile, bir Yahudi olarak Spinoza, doğduğu ve bildiğimiz kadarıyla da hiç ayrılmadığı Kalvinci topraklarda hep bir yabancı olarak yaşadı. Ama Talmud Torah cemaatinden aforoz edilmesi ve doğduğu kentten de gönüllü olarak sürgüne gitmesinden sonra Spinoza kendini bir Yahudi olarak tanımlamıyordu. Kendisini Hollanda Cumhuriyeti'nin sıradan bir vatandaşı ve belki bir de uluslar ötesi edebiyat cumhuriyetinin bir vatandaşı olarak görmeyi yeğliyordu. Sadece sinagog okulunda öğretilen Yahudi geleneklerini değil, yurdunun ilk yüzyılında barış ve huzuru bozan felsefi, teolojik ve siyasi tartışmaları da kullandı. Mirası da faydalandığı kaynaklar kadar zengindi. Spinoza'nın döneminde, Hollanda Cumhuriyeti pek çok bakımdan kimliğini arıyordu. Spinoza'nın Hollandalı çağdaşları ona ne kadar saldırırsa da, Hollanda entelektüel kültürünün gelişmesine yaptığı katkının önemi inkâr edilemez. Belki de bu modern Yahudacılığın gelişimine yaptığı katkı kadar büyüktür.

Bu kitap, İngilizce yayımlanacak ilk tam ve eksiksiz Spinoza biyografisi. Uzun bir süreden beri de herhangi bir dilde yayımlanacak olan ilk Spinoza biyografisi ayrıca. Tabii ki Spinoza'nın yaşamının şu veya bu yanına dair kısa çalışmalar olmuş ve Spinoza felsefesiyle ilgili hemen her kitabın başında kısa bir biyografik özet geçilmiştir. Ama Spinoza'nın tam "yaşam" hikâyesini oluşturmaya dair en son önemli çaba, bu yüzyılın ba-

şında yazılmış Jacob Freudenthal'ın *Spinoza: Sein Leben und Sein Lehre* çalışmasıdır. Ancak Freudenthal'ın değerli eserini basmasından bu yana Amsterdam'ın Portekiz Yahudileri'nin tarihi ve Spinoza'nın kendisi hakkında pek çok araştırma yapılmıştır. A.M. Vaz Dias, W.G. Van der Tak, I.S. Revah, Wim Klever, Yosef Kaplan, Herman Prins Salomon, Jonathan Israel, Richard Popkin ve pek çok diğer araştırmacının çok önemli çalışmaları sonucu Spinoza'nın hayatının son 60 yılı ve yaşadığı döneme dair, özellikle de Amsterdam Yahudi topluluğuna ilişkin önemli materyaller gün ışığına çıkmıştır. Öyle ki eski biyografiler bugün temelden geçersizdir. Öte yandan şunu da not düşmeliyim ki, bu insanların çalışmaları olmadan bu kitap asla yazılamazdı. Onların çalışmalarını iyi bir şekilde değerlendirebildiğimi ümit ederim.

Akademik okuru uyaralım: niyetim, Spinoza düşüncesini etkilemiş olabilecek tüm düşünür ve gelenekleri bulup çıkarmak değil. Bu sonsuz ve hiç kimsenin kendi ömrü içinde tamamlamayacağı bir iş olurdu. Başka bir deyişle bu, “entelektüel” bir biyografi değil. Belli noktalarda Spinoza'nın entelektüel gelişimine daha yakından bakmak benim için önemli –hatta gerekli– idi. Ama onun felsefi kaynaklarına dair çok zengin bir araştırma yaptığımı iddia etmiyorum. Ayrıca Spinoza'nın felsefesinin bir incelemesi de değil. Spinoza'nın metafiziği ve doktrini ile ilgili çok sayıda kitap var, uzmanlar için yazılmış literatürün artan bibliyografyasına yenisini eklemek gibi bir niyetim yok. Ben daha ziyade, genel okuyucuya, Spinoza'nın fikirlerinin bir özetini sunmak istedim. Eğer kimilerine Spinoza'yı aşırı basitleştirmiş, çarpıtmış gibi görüldüysem, af diliyorum. Spinozacılığın ince ayrıntıları hakkında herhangi bir akademik kavgaya girmek istemem. Bunu başka bir zamana ve yere bırakalım. Benim ilgilendiğim –ve okuyucumun ilgileneceğini umduğum– bu önemli düşünürün hayatı ve yaşadığı dönemdir.

Bu biyografinin merkezinde yer alan soru, Spinoza'nın hayatının çeşitli yönlerinin –etnik ve sosyal geçmişinin, Amsterdam Portekiz Yahudi topluluğu ile Hollanda gibi iki farklı kül-

tür arası sürgündeki yerinin, entelektüel gelişimiyle siyasi ilişkilerinin– bir araya gelerek nasıl olup da tarihin en radikal düşünürlerinden birini ortaya çıkardığıdır. Ama beni de ilgilendiren bir başka soru daha var: Hollanda Altın Çağında bir filozof ve bir Yahudi olmak ne anlama geliyordu?

KİTABA DAİR OKURA NOT: Kitabın orijinalinde Türkiyeli okura yabancı gelecek başta İbranice olmak üzere pek çok dilden terim, kavram ve deyiş yer almaktadır. Okumayı ve anlaşılmayı kolaylaştırmak adına metinde köşeli parantez içinde –orijinalinde olmayan– açıklama notları kullanılmıştır. Bu yabancı sözcükleri ve ilgili açıklama notlarını kitabın sonunda alfabetik bir sıralama içerisinde ayrıca bulabilirsiniz – ed.n.

KULLANIŞLI BİR FELSEFE: SPİNOZACILIK

ULUS BAKER

Bir hayat

Spinoza, çağdaş yorumcularından Antonio Negri'nin yazdığı gibi çağının bir "anomalı"sıdır. Üstelik 17. yüzyıl Hollanda'sı gibi bir başka anomalinin içinde yaşamaktadır: din savaşlarıyla ve despotik-merkantilist rejimlerin iktidarları altında sarsılan Avrupa'nın "en özgür", dolayısıyla en hoşgörülü diyarı... Spinoza, üçüncü kez de anomalidir: o dönemin Amsterdam'ında, birkaç kuşaklık bir geçmişe sahip, muhtemelen ya İspanyol ya da Portekiz göçmeni bir Yahudi ailesine doğmuştur. Çok değil 23 yaşında, dinsel ve ticari eğitim aldığı sinagog mektebinden, dahası cemaatten ve hayattan ihraç edilir. Başından geçen bir aforozdur ve korkunçtur, çünkü hiç bir Yahudi genci, "doğal bir tüccar" olarak, onunla herhangi bir ticari ilişkiye giremeyecek, sokakta ona dört metreden fazla yaklaşmayacak, yazdığı hiçbir şeyi okumaya kalkışmayacaktır. Artık yalnızdır, Avrupa'nın en "özgür" ve "hoşgörülü" ülkesi Hollanda'nın sunduğu burjuva şanslarını tadabilen gruplardan Kolejlilere (Collegiantes) yaklaşır önce; ardından da Descartes felsefesinden etkilenen bazı entelektüel çevrelere... Amsterdam'ı, özellikle bir Yahudi fanatik tarafından uğradığı hançerli saldırının ardından

terk etmiştir; söylendiği kadarıyla, “hoşgörüsüzlüğün ne mene bir şey olduğunu” hep hatırda tutabilmek için, hançerle yırtılmış mantosunu da yanında taşıyarak. Tek geçim kaynağı öğrencilik yıllarında eğitimini aldığı “mercek yontuculuğudur”. Seyyardır ve pansiyon benzeri yerlerde yaşamaktadır. Bir dönem kendisini koruması altına alan Van den Eden adlı bir Protestan esnaf ve düşünürün kızı Margerita’ya tutulmuş olduğu söyleniyor. Bu konular oldukça karışıktır ama Spinoza yine kişiliğine uygun bir anekdot vermektedir bize: Evlenmek üzere kızın babası ondan Hıristiyanlığı seçmesini talep etmiş, o ise reddetmiştir... Olayın “gerçek” olması pek muhtemel değildir, ama Spinoza’nın öz yaşamöyküsünün temel bir özelliğini dışavurmaktadır: Bağımsızlık ve zihinsel özerklik... Asosyal biri asla olmadığı için, yavaş yavaş, kendi düşüncelerini yayabildiği bir dostlar ortamı oluşur çevresinde: her meslekten, tiynetten, dinden ve dilden insanlar; hekimler, esnaflar, zanaatkârlar, düşünürler, matematikçiler, tüccarlar... Düşünceleri yavaş yavaş gelişmeye ve yetkinleşmeye başlamıştır: Descartes felsefesini tartıştığı *Kısa Deneme’si* ile *İlkeleri*... Ardından, *Etika’sını* yazmak üzere yarım bırakacağı *De Emendatione Intellectus* (Zihnin Tamirâtı Üstüne) adlı kitabı... Bu kitaplar “kamuya açık” kılınmazlar: bilindiği gibi, sahte adla yayınlanmış *Tractatus Theologicus Politicus*’undan başka hiçbir kitabı sağlığında yayınlanmadı. Çalışmaları, yine de “dostlarının malıdır.” Yavaş yavaş ün kazanmaya başlar. Düşünceleri Avrupa ölçekli yayılmakta ve lanetlenmektedir. O sıralar Prusya Elektörü’nün üniversitesinde, özel hoca olarak ve iyi bir para karşılığında ders vermek üzere bir davet alır: Bir Spinoza anekdotu daha: elektörün danışmanı Fabritius, “değerli Bay Spinoza”nın “kamusal olarak kurulmuş düzene ve resmi kamusal dine aykırı düşen öğretilere” rağbet etmeyeceğinden “emindir”. Spinoza ise nazik cevabında teklifi reddederken anlaşılan bundan hiç de “emin” değildir: “Majestelerinin ‘kamusal olarak kurulu’ öğretilerinin ‘sınırlarının’ nereye kadar düşünmesine izin vereceğinden, ‘kamusal olarak ders vermesinin’ kendisini adadığı düşünme ve felsefe çabasından ne ölçüde feragat etmesini gerektirece-

ğinden asla “emin” değildir. İkincisi, anlaşılan Elektör hazretleri Spinoza'nın düşüncelerinin “gelecekte ne olacağını” daha şimdiden “bilmektedirler”. Bu yüzden kalkıp gelmesine gerek yoktur. Son olarak, “görüşlerini ve öğretilerini yayma şansı” kendine tanındığı için verdiği dersler karşılığında para alması hiç de yakışık almaz. Öğrencilerinden para almaması gerekir bir öğretmenin, aksine onlara para vermelidir... Ve Spinoza'nın cebi her zaman delik olmuştur...

Yalnızca dostlarıyla paylaştığı yalnızlığını sürdürür... Ana kitabı *Etika*'sını bitirir... Bir ara casuslukla suçlanır. Leibniz tarafından ziyaret edilir ve ona *Etika*'sının bir nüshasını verir. İleride Leibniz, Spinoza'yı ziyareti konusunda sorgulandığında “onun neler yaptığını denetlemek amacıyla” böyle bir ziyaret yaptığını söyleyecektir. Koruyucuları De Witt kardeşler, isyancı bir grup tarafından sokakta paralandığı zaman ilk ve son kez “soğukkanlılığını kaybederek” sokaklara fırlayıp bağırıp küfretmeye başlar. Evine dönmeye, pansiyon sahibi tarafından zorlukla ikna edilir...

1774 yılında aniden veremden ya da muhtemel bir akciğer hastalığından (cam yontma zanaatının bir mirası) öldüğünde geriye belirsiz miktarda yayınlanmamış yazı, kitap ve mektup bırakmıştır. Dostları bunların bir kısmını azar azar yayınlayarak onun “kötü ününe” katkıda bulunurlar: Leibniz, Spinozacılığı yok etmek için elinden geleni yaparken, Locke, Hume gibi düşünürler de dâhil olmak üzere hemen herkes onu lanetlemekte ağız birliği içindedirler. Bayle, *Felsefe Sözlüğü*'ndeki Spinoza makalesinde son ve kesin darbeyi vurur: Spinoza, bir asır boyunca artık “üzerinde düşünülmemesi”, “hatırlanmaması” gereken bir düşünürdür.

18. yüzyılın sonlarında Alman Romantikleri Spinoza'yı yeniden “keşfederler”: Lessing, özellikle de Goethe... Spinoza evrensel bir uyumun dünyasıdır artık: *Sturm und Drang*'ın* cehenne-

(*) Fırtına ve gerilim anlamına gelen edebi bir akım ve dönemin haleti ruhiyesini tanımlayan ifade. Çoğunlukla Goethe'nin *Genç Werther'in Acıları* adlı [MEB Yayını, 1951, Çev. Mediha ve Şerif Önay] kitabıyla özdeşleştirilerek hatırlanır – ed.n.

mi gidişatından ve tinsel aşırılıklarından bunalan Romantiklerimiz, belli bir yanlış anlama dozuyla, hayranlık duydukları Spinoza'yı yüceltirler. Akıl ile duygular dünyası arasındaki uzlaşmanın doruk noktası, hiç değilse anahtarı olarak Spinozacılık...

Alman Romantiklerinin çağdaşı Hegel ise, onlardan farklı olarak, iyice ikiyüzlüdür. Spinoza'yı kabul etmiş görünür ve her fırsatta "över": Spinozacı olmadan filozof olunamaz... Spinoza erdemin simgesi değil, ta kendisidir... Buna karşın, Jena döneminden başlayarak Spinoza'yı ciddi bir takibat altında tutar. Ne yapıp edip bu tuhaf ölçüde etkili ve sistemli düşüncüyü altetmek, artık onunla işi bitirmek zorundadır. Mantık Bilimi'nin "Ölçü" başlıklı bölümünde bütün köprüleri attığına nihayet kanaat getirir: Bu adamın "olumluluğu" o kadar ölçüsüzdür ki, hiç bir şeyin "yadsınmasına" olanak bile tanımamaktadır. Bu adam her yeri o kadar Tanrıyla doldurmaktadır ki, insanın özgürlüğü gibisinden bir düşüncüyü ta baştan yasaklamaktadır. Nihayet, Spinozacı olmadan filozof filan olunamaz ama Spinoza'yla kalırsak "modern" olamayız...

Spinoza günümüz düşünce dünyasının içine bir kez daha doğmaktadır: Önce, Merleau-Ponty'nin deyişiyle "ufak akılcılık" geleneği hatırlar onu.¹ Sonra Nietzsche, düşüncelerinin bütün önemli noktalarında aslında bunca yıldır Spinozacı olmuş olduğunu itiraf eder. Ardından, Althusser (ve ardılı Maccherey) Marx için (daha doğrusu Marksizmi 'Hegelci diyalektikten arındırmak' için) ünlü "dolaşmasını" Spinoza güzergâhından geçirir. Toni Negri gibi bir "İtalyan Marksisti" Spinoza'yı yalnızca bir "dolaşma aracı" olarak değil, "vahşetin bir çağrısı", devrimci şiddetin doruğu olarak onaylar. Son olarak Deleuze, Spinoza'nın "tüm filozofların hükümdarı" olduğunu yazar: hayatı ve eseri, felsefeler arasında bir felsefe değil, felsefe adı verilen şeyin ta kendisidir...

1 Merleau-Ponty Spinoza'nın muhteşem masumiyetinin hakkını verenler arasında ilktir: Spinoza, Descartes ve Leibniz, "büyük akılcılığın" adamlarıdır ve "olumlu bir sonsuzluğu" seyrederek ve çocuklar kadar büyük bir mutlulukla, yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan "bilimler" ile "metafizik tinin" arasını, hiç birisini örselemeden bulmayı başarırlar (bkz. M. Merleau-Ponty, "Introduction", Les Philosophes celebres.)

Felsefe ve anekdot

Hayatını anlatırken Spinoza'nın anekdotlarından bahsedip durduk. Bir filozof için "yaşamöyküsü" pek bir şey vermeyecektir. Bir yazar ya da sanatçıyı kavramak için gerekli boyutlardan biri olabilen yaşamöyküsü, genel olarak filozoflar hakkında pek bir şey anlatmaz bize. Filozoflar için, bize bıraktıkları anekdotlar önemlidir. Sözgelimi Platon, Syracuse tiranı tarafından defedilir; Herakleitos dağa çekilerek tapınakta çocuklarla oyuna dalar; Empedokles kendini Etna yanardağına atar... Şimdi bir Spinoza anekdotu daha... Spinoza'nın "özel" dostlar çevresinden, biyografisinin yazarı düşünür Tschirnhaus anlatıyor: Spinoza'yı bir gün örümcek ağlarına sinekler atıp, nasıl hayatları için ölümüne mücadele ettiklerini seyrederek çocuk gibi kahkahalarla gülerken yakaladım... Bu anekdot, Spinoza adlı, 17. yüzyılın "dönek Yahudi", "lanetli" filozofunun portresinin ana çizgilerini gözlerimiz önünde kurmaktadır: Hayat, her şeyin varlığını sürdürmek için belirsizce ve sonsuzca harcanan bir çabanın (conatus adını verir bu çabaya) süregidişidir... Yani sonsuzca bir akış... Tschirnhaus'un bahsettiği çocukluğu bu düşünürün inanılmaz güçteki düşünncesinin temel unsuru haline getiren işte bu özelliği, yani doğada mutlak bir masumiyeti varsaymasıydı. Bize belki bir "zalimlik" belirtisi olarak görünebilecek bu anekdot, *Etika* yazarının asırlar öncesinden bize gönderdiği bir mesajdır aslında: Yaşam hiç bir surette "iyilik" ve "kötülük" terimleriyle sorgulanamaz. Hayat sürer... Yaşamın özü, amaçsızca ve belirsizce süregitmesidir.

Aynı anekdot, *Etika*'ya ikinci bir anahtar sunar: Hayat, kaçınılmaz bir mücadele, bir kavga, zorunlu ve cebri bir akıştır. Bu akış üzerinde Tanrılar bile birbirlerini yemekte dirler (Almanların Tanrısı Osmanlıların Tanrısını "yiyecektir")... Ve biz, sapına kadar "doğanın içindeki" varlıklar olarak, bu cehennemi akışa mahkûm görünüyoruz... Din savaşlarından yırtabilirsek, belki de iktidarını yeniden kuracak bir despotun egemenliği altına düşeceğiz.

Durum, Spinoza'nın "felsefi kavramlarının" işleyişi açısından da pek iç açıcı görünmemektedir şimdilik: Biz fikirlerimize bile sahip değiliz... Aksine fikirlerimiz hep başımıza gelen şeylerdir. Bu durumu Spinoza Etüğünün ikinci kitabının hemen başlarında teyit eder: Fikirler bir taraftan "nesnel bir gerçekliğe" sahiptirler, yani "bir şeyleri temsil ederler"... Ama öte yandan, her zaman herhangi bir fikre dair bir "fikir" de oluşturabilecek yaratıklar olduğumuz için, fikirler birer "şey"dirler ve gelip bize çarpıp geçerler... İnsanlık halinin önemli bir kısmını, fikirlerin birbirini kovalayıp durması, birbirlerini destekleyip reddetmesi oluşturmaktadır.

Spinoza hiç bir zaman şu soruyu sormaksızın herhangi bir düşünce üretmemiştir: Peki bunlarla ne yapacağız? Felsefesi derinden derine pratiktir, bütün örnekler günlük hayata dairdir; hayattır... Ama hayatta size daha da kötü gibi gelecek bir hakikat daha vardır. Fikirler bizde olurlar ve birbirlerini kovalayıp dururlar, elden hep kaçarlar... Ama herbiri bir "şey" de olduğu için, onların "yetkinliğinden", Spinoza'nın deyişiyile "varoluş gücünden" de bahsetmeliyiz. Bu mesele Spinoza felsefesinin anahtarıdır: bunu anlarsanız her şeyi anlamışsınız demektir: Sonlu bir varlığa dair bir fikir olarak "örümcek" fikri, sonsuz bir varlığın fikri olarak "Tanrı" fikrinden sonsuzca daha az yetkindir, varolma ve etkileme kudreti sonsuzca daha azdır... Böyle bir şeyi (yani fikirlerin birbirlerinden farklı kuvvetlere sahip olduklarını) anlarsanız Spinozacısınız demektir.

O zaman artık Spinoza'nın "uygulanışlar" öğretisine geçebilirsiniz. Burada Spinoza bize bir şey hatırlatacaktır: Bizde yalnızca fikirler birbirlerini kovalamakla kalmazlar; aynı zamanda bu fikirlerin her birine tekabül eden, onlar tarafından belirlenen "ruh halleri" de uyanır. Sokakta yürürken hiç sevmediğim Ahmet ile karşılaştım. Bende elbette onu temsil eden bir "Ahmet fikri" oluştu. Ama yalnızca bununla kalmıyor hiç bir şey. Kötü bir duygu ya da izlenim, Ahmet ile karşılaşmak beni mutsuzlaştırdı, üzdü... Sonra pek sevdiğim birisiyle, Mehmet ile karşılaşıyorum... Seviniyorum... Demek ki, fikirler

yalnızca farklı kuvvetlere sahip olmakla kalmıyorlar, aynı zamanda, Spinoza'nın deyişiyile "belirledikleri" "duygulanışlar" da sürekli bir değişim hali yaratıyor.... Bir hale daha mahkûm görünüyoruz: Sevinç-üzüntü-sevinç-üzüntü... işte hayat budur: Sevinç ile üzüntü duygulanışlarının, fikirler tarafından belirlenmiş olarak, devamlı birbirlerini takip edişi.... Bu evrensel insanlık durumunu Spinoza "fluctuatio animi", ruhun dalgalanışları terimiyle ifade ediyor..

Bir "fikir" (idea) nedir? Bir "duygulanış" (affectus) nedir? Evet, bir fikir iki belirlenime sahiptir: Bir taraftan bir şeyi "temsil" etmektedir, öte taraftan kendisi de bir "şey"dir... Bir duygulanış ise, önce bir "şey"dir, sonra da, ikinci özelliği, fikrin aksine o, "hiçbir şeyi temsil etmeyen" bir düşünme tarzıdır. Yani şu: Biz bir şeyleri kendimize "temsil etmekle" yetinmeyen varlıklarız. Aynı zamanda o şeylerden etkileniyoruz: onlara kızıyoruz, umutlarımızı bağliyoruz, öfkeleniyoruz, onları seviyoruz, onlardan nefret ediyoruz, korkuyoruz, kurtarıcılarımız olarak onlara sarılıyoruz... İnsanlık halinin bir görünümü daha...

Unutmayalım: Her duygulanış bir fikre sahip olmayı varsaymaktadır. Başka bir deyişle Spinoza bize, sevmek için sevicek bir şeyin fikrinin, ister bir imge olarak, isterse kavram olarak bizde bulunması gerektiğini anlamak istemektedir. Şeftali severim. Ağzımın suyu akar. Ama "şeftali" fikrinin bende önceden bulunması gerekir... Sokakta eski sevgilimle karşılaşmak beni üzer. Ama önce onunla bir sevgili hayatı yaşamış olmam ve bu hayatın bir dramla sona ermiş olması gerekir: üzgünüm...

Spinoza o kadar "günlük hayat" içindedir ki, onu okuyup "anlayamadım" demek insanın düşünme gücünün ne kadar örselendiğini dışa vuracak kadar büyük bir felakettir. Bir Hegel'i "anlayamamanız" sizin için artı bir puan olabilir. Hiç değilse "olumsuzun" yüceltildiği, nefret edilesi ve Nietzsche'nin deyişiyile adamı "tarihin tekne kazıntısı" haline getiren bir duygudan kendinizi –bilmeden de olsa– kurtarmış olursunuz. Oysa Spinoza felsefesinin işleyiş tarzı, onun mutlaka kavranır olma-

sında yatar. Böyle bir felsefenin kavranamaması demek, düşünmemek anlamına gelir. Bunun nedeni, Spinoza'nın düşünmeyi çok geniş bir anlamıyla ele almasıdır: Varoluşun sıfatlarından biri olarak düşünce... Bu ne demektir? Açıkça söylemek gerekirse, Spinoza'da düşünce ya da genel olarak fikir denilen şey, varolan şeylerin bir özelliğidir, onları kavrayan varlığın yani Descartes'in Cogito'sunun bir ayrıcalığı değildir. Her cismin, şu kibrit kutusunun bile bir "fikri" vardır. O, yalnızca insandan farklı olarak bu fikri "bilinç" alanına taşıyamaz. Başka bir deyişle, kendi hakkında bilinç sahibi değildir. Oysa insan, belki de ne yazık ki diyeceğiz, kendi hakkında bir "fikir" sahibidir.

Bu noktaya kadar Spinoza'yı herkes gibi düşünür halde buluruz: insan bilinçli, akıl sahibi bir varlık olarak, kibritlere ya da hayvanlara göre "üstündür". Ancak çok geçmeden, Spinoza'nın bakış açısından, insanın tam da "bilinç sahibi" olduğu için belki de en düşkün, en şanssız varlıklar arasında yer alabileceğini de anlarız. Çünkü insan "mutsuz" olabilmesinin koşullarını alabildiğine abartmış bir varlık türüdür. "Ayrıcalıklı" olduğunu düşündüğümüz yaşam alanları (farkındalık, algılama üstünlüğü ve asıl önemlisi "düşünen bir varlık olması") hiç de öyle, *a priori* "mutluluk şansları" sunuyor değildir ona. Çünkü gerçekten de, Spinoza'nın tasvir ettiği korkunç bir döngünün göbeğinde yaşamaktadır: Fikirleri vardır ve bu fikirler zorunlu olarak bazı duygu hallerini belirlerler. Bu duygu halleri ise, asla kurtulamayacak gibi görüldüğümüz bir kaderin, sevinç-keder-sevinç-keder ardışıklığının anlık dışavurumlarından başka bir şey değildir.

Spinoza felsefesinin muazzam zarafeti işe tam da bu noktada belirir. Evet, "düşkün" ruhlarız biz. En kolaycı bir umudun peşine düşebildiğimiz gibi, en sapkın, en tahakkümcü tiranlık tarzlarının bile bizi rahat ettireceğine inanabilir, boyun eğeriz. Boyun eğmek üzere muazzam karmaşıklığa sahip makineler ve sistemler yaratmışızdır: Din bunların en yalını, dolayısıyla en namuslusudur. İşte Spinoza'nın insanı kanını donduracak sorusu: Tanrı ne işe yarar?

Tanrı mı?

Olağan dindar zihniyet kadar Tanrıbilimsel düşünce de “Tanrı”yı bir “kullanım değeri”ne sahip kıldığı ölçüde Spinoza’nın Tanrı fikrini “pratik felsefe”nin temel dayanağı haline getirmesi suçlanabilir bir girişim değildir. Spinoza, tıpkı bir Rönesans ressamının yaptığı gibi, hep ilahiyattan, tanrısallıktan ve dinsel-metafizik temalardan bahsedip durur. Ama ne kadar bahse derse, o kadar fazla “tanrıtanımazlıkla” suçlanmış olması bize onun felsefesinin anahtarlarından birini kazandıracaktır. Nasıl Rönesans resmi, “insanların yoksul dünyası”nın sunabileceği temalarla asla gerçekleştiremeyeceği bir özgür formlar, temalar, renkler ve perspektifler çoğulluğu dünyasını serbest kılabilmek amacıyla ilahi temaları yeniden ve yeniden kurgulayıp durduysa, Spinoza da, pratik felsefenin tek amacı olan “en üstün kıvancı” serbest kılabilmek için Tanrı’yı kullanacaktır. Ama asla “uhrevi dinlerin” insan-görüntüsü taşıyan Tanrı’sı, ya da mistisizmin vahdet tanrısı olarak değil, bütün çoklukların toplamı ve birliği olarak sonsuz ve ebedi tanrısı olarak. Artık Tanrı ne dinsel ya da ahlâkî sorumluluğun hesap sorucu mercii olarak Tanrı’dır, ne de genel olarak filozofların, özel olarak da Descartes gibi düşünürlerin “felsefi” tanrısıdır. Spinoza’da Tanrı’nın “pratik kullanımı” şöyledir: Yaradan olarak dünyanın dışında olmayan, ezeli-ebedi bir sonsuzluğun, yani sonsuzca sıfatlanmış tözün ifadesi olarak Tanrı. Varsayılan bir varlık değildir Tanrı; uygulamaya konulan bir varlıktır: sonsuzun varlık tarzı...

Tanrının kullanımının birinci anahtarı, *Etika*’nın ikinci kitabında Spinoza “fikirlerin birbirini takip edışı” üzerinde konuşmaya başladığında elde edilir: Simmel’in modern kentli dünyasında olduğu gibi, bizde fikirler hep birbirlerini takip ederler, birbirlerini kovalarlar, yok ederler ya da aksine güçlendirip desteklerler. Bu, günlük, olağan, herkesin bildiği bir “insanlık halidir”. Biz sürekli olarak fikirlerin bombardımanı altındayız. Sokakta yürürken, Ahmet ile karşılaştığımızda işte bir “Ahmet fikri” ve ardından gelen bir dizi çağrışım... Biraz ilerde Meh-

met ile karşılaştığımda, işte bir “Mehmet fikri” ve onun çağrışimleri... Sabahleyin, alacakaranlığı geride bırakarak yükselen güneş ve onun “fikri”, öğleyin daha yakıcı bir güneşin “fikri” ve onun akşamleyin çekip gidişi... Spinoza’da bir “fikir” nedir öyleyse? “Herhangi bir şeyi temsil eden bir düşünme tarzı”dır. Ve bir şeyi temsil ettiği ölçüde bir fikrin “nesnel gerçekliği” vardır. Bu kadar gündelik hayata ait bir halden Spinoza, yoğun bir kuramsal sıçramayla (formaliter) bambaşka bir dünyaya, bol bol Tanrı’dan, sonsuzluktan, ebediyetten bahsedeceği o ağır, felsefi dünyaya nasıl geçer? Çok basit: Bir fikrin nesnel gerçekliği onun bir şeyi temsil etmesi bakımındandır. Ama ben her zaman bir fikrin de fikrini, bir fikri de temsil eden bir fikri oluşturabilirim. ...öyleyse bir fikir de “kendinde” bir “şey”dir... Tıpkı bir cisim gibi... Spinoza, bir “şey” olarak fikrin gerçekliğine “fikrin biçimsel gerçekliği” demektedir. Ve fikrin “biçimsel gerçekliği”nden bahsetmeye başladığımız andan itibaren işin bütün görünümü değişir: Spinoza, her “şey” gibi, fikirlerin de “yetkinliğinden” ya da “varolma kudretinden” söz etmeye başlar: sonlu bir varlığın fikri olarak örümcek fikrinin “biçimsel gerçekliği” elbette sonsuz ve ezeli-ebedi bir varlığa dair oluşturulmuş Tanrı fikrinden sonsuz derecede daha az bir varolma kudreti, yetkinliği ve gücü vardır. Fikirler zihinde (mens) belli bir kuvvet uygulamaktan asla geri kalmazlar.

Spinoza, sonra yine gündelik yaşama döner: Bizde yalnızca hem kendileri farklı kuvvetler uygulayan “şeyler” olan, hem de “şeyleri temsil eden” fikirler yoktur.

Tutkularla gerçekleştirilebilecek her şey akıl yoluyla da gerçekleştirilebilir. Spinoza, Hollanda’nın bu “dönek” Yahudi düşünürü, felsefe dünyasına Alman Romantiklerince (Lessing, Goethe vs.) yeniden davet edildiği zaman bu formül de esas değerine kavuşuyordu: *Sturm und Drang*’ın aşırılıklarından artık bıkmış olan Goethe ile Lessing, ancak onun felsefesinde “akıl” ile “tutkular” ve “duygular” dünyası arasında bir dolaşım şansı bulunabildiğini farkettiler. Protestanlığı Batı felsefesine yeniden kodlamayı başaran Kant ve özellikle Hegel yetişip

bu çok özgün “Spinoza etkisi”nin hakkından gelinceye kadar, Spinoza’nın formülü yer yer bir şiir ilhamı bile oluşturabilmişti. Bugün, klasik felsefe terimlerinin ve metafiziğin ağır eleştirilere tabi tutulduğu ortamda Spinoza’yı ikinci bir kez daha davet edebiliyorsak, söz konusu formüle verilen Romantik anlamın ötesine taşmamız gerekiyor: Spinoza felsefesi “tutkuların” yerine “akıl” vazeden bir felsefe değildir. İnsanların “akılın buyruğuna göre davranacakları” umudunu *Etika*’da formüle eder etmez ardında bırakır. Yine de bizi “olabilirliklerin”, “gizil güçlerin” alanına mahkûm etmeden yapar bunu. Ne eksik ne de fazla, Spinoza felsefesi tam tamına “pratik” nitelikli bir felsefedir: Bu yüzden, bir dizi formülün, tanımın, kanıtlamanın ve önermenin sıralanıp durduğu “*more geometrico*”, yani “geometrik düzene uygun olarak gösterilmiş” sunuş yöntemidir...

[İlk kez *kōrotonomēdya* internet sayfasında yayınlanmıştır.]

1

Yerleşim

30 Mart 1492'de, İspanya, sonuçları itibarıyla kendine zararı dokunacak çılgınca bir karar aldı: Yahudilerini kovdu. Yahudiler, yüzyıllar boyunca İber Yarımadası'nda zengin ve refah içinde bir hayat sürdürdüler. Önce Müslüman sonra Katolik ev sahiplerine önemli ekonomik kazançlar sağladılar. Şüphesiz, İsrail'in çocukları için, *Sefarad* [İbranice'de İspanya] dedikleri bu topraklar cennet değildi. Taciz, iftira ve kimi durumlarda fiziksel saldırılara maruz kaldılar. Ve Katolik Kilisesi, Yahudilerin *converso*'ları –bir zamanlar Yahudi olup da Hıristiyanlığa geçmiş kimseleri– dinlerine geri dönmeleri için teşvik ettiği iddiasına her zaman tepki gösterdi. Ayrıca, Yahudiler'in siyasi ve yasal hakları her dönem keskinlikle kısıtlanmıştı. Gerçi, İspanyol Yahudileri iltimasla karşılaşmadı değiller. Onları koruyup kollayan kimi hükümdarlar insani duygularla hareket etseler de, çoğunluğu siyasi ve maddi çıkarlarını düşünüyordu. Örneğin, Aragon Kralı iktisadi olarak etkin bir Yahudi topluluğunun pratik faydalarını anlamıştı. Onlar nitelikli ticaret adamlarıydı ve uzak ülkelere yayılmış geniş bir ticaret ağını kontrol ediyorlardı. 14. yüzyılın sonuna kadar, Yahudiler kendi toplulukları içinde barış ve güvenlik içinde yaşıyordu. Kimileri krallık mahkemelerinde dahi mevki sahibi olmuştu.

Her şey 1391'de değişti. Ortaçağ İspanyası'ndaki en büyük

krallık olan Kastil'den başlayarak, saldırgan ve genellikle demagoji dolu vaazlarla kışkırtılan kalabalıklar, sinagogları yakmaya ya da kiliseye dönüştürmeye başladılar. Yahudiler ya doğrudan öldürüldüler, ya Hıristiyanlığa geçmeye zorlandılar ya da Müslümanlara köle olarak satıldılar. Yahudi karşıtı saldırılar kısa sürede Katalonya ve Valensiya'ya sıçradı. İspanyol idareciler böylesine rağbet gören ve yaygınlaşan tepkileri acizce seyretmek dışında bir şey yapamadılar. Nihayet, düzene benzer bir şey sağlandı ve sınırlı sayıda Yahudi topluluğu kısmen de olsa yeniden kuruldu. Topluca vaftiz edilerek Yahudiliği bırakmaya zorlananlar ise yeni dinlerinde tutuldular. Yahudiliğe açıkça geri dönmeye çalışmak ya da gizlice Yahudi adetlerini sürdürmek sapkınlık olarak değerlendiriliyordu.

15. yüzyılın ilk dönemlerinde, Hıristiyanlık inancının haklılığını kabule zorlayan, daha planlı bir Yahudi karşıtı faaliyeti canlandı. 1414'te geniş katılımlı büyük bir din değiştirme yaşandı. Birisi din değiştirdikten sonra Hıristiyan Kilisesi yetkililerinin etki alanına giriyordu. *Converso*'lar üyelerinin her daim ruhani durumlarıyla ilgilenirken (bu üyelerin ne şartlar altında katıldığına bakılmaksızın) kilisenin yakın tetkiki altındaydılar. Örgütlü bir Yahudi direnişi olmaması, şiddeti fazlasıyla teşvik etti, cemaat peşi sıra gelen saldırılarla yeniden parçalandı. Bu kez, krallar ekonomilerini korumaya çalışarak, duruma müdahale etmeyi ve zulmü durdurmayı umutsuzca denediler. Fakat iş işten geçmiş, ziyadesiyle zarar verilmişti. Yüzyılın ortasına gelindiğinde İspanyol Yahudi nüfusunun büyük bir kısmı yok edilmiş, kalanlarsa yıldırılmıştı. Yahudi topluluğunun coşkulu hayatı ve kültürü –üretkenlikten bahsetmiyoruz bile– böylelikle bitti, “Altın Dönem” sona erdi.

Yahudiler *converso*'ları, *anusim* (zorlanmış olanlar) ya da *meshummaddim* (dönüştürülmüş olanlar) diye çağırdılar. Hıristiyanlar ise gizli Yahudi olduklarından şüphe ettikleri insanlar için daha aşağılayıcı, *marranos** veya “domuz”, terimini

(*) *Marrano*: Din değiştiren - değiştirmek zorunda kalan Yahudilere verilen genel ad, küçümseyici ifade. İspanyolca'da gündelik dilde “domuz” anlamına da gelmektedir.

kullanıyorlardı. Sayısız *converso* gerçek ve samimi Hıristiyanlar oldu. Diğer yandan, bir kısmı Yahudiliğini gizlice uygulamaya devam ediyordu.¹ Yahudi sempatzanı bu “Yeni Hıristiyanlar” inançlarını saklamakta giderek ustalaştılar ve onları gözetleyenler (ya da casuslar) için din değiştirmenin ardındaki gerçeği anlamak giderek zorlaştı. Dolayısıyla, “Eski Hıristiyanlar” her zaman, dönenlerin inancındaki samimiyetsizlikten kuşkulandılar. *Converso*’lar halk tarafından devamlı taciz ediliyordu ve çok geçmeden kendilerini Engizisyon tarafından acımasızca sorgulanırken bulacaklardı.

Yahudilerin ve *converso*’ların durumu, Kastilli Isabella ve Aragonlu Ferdinand’ın 1469’da evlenmeleri ve iki krallığın 1479’da birleşmesinden sonra da kötüye gitmeye devam etti. Soylu çift, İspanya’da dinî birlik ve ortodoksi uğraşımı tutkuyla sürdürüyorlardı ve bu yüzden *converso* nüfusundan gözlerini ayırmadılar. *Converso*’ları, onları Yahudiliğe geri dönmeye ikna etmeyi deneyebilecek Yahudilerin tehlikeli etkilerinden koruma umuduyla, Yahudi ve Hıristiyan topluluklarını ayırma politikasını benimsediler. 1478’de Papa Sixtus IV, Ferdinand ve Isabella’ya Kastil’deki Engizisyoncuları seçme hakkı verdi. Bunu izleyen 12 yılda İspanyol Engizisyonu –kesinlikle sert ve karşı konulmaz yollarla– 13.000’den fazla Yahudi sempatzanı *converso* keşfettiğini iddia etti. (Doğal olarak, Engizisyon Yahudileri rahat bırakmıştı, endişeleri sadece sapkınları kapsıyordu, kâfirleri değil.)

1492’de, Granada’daki Müslüman hâkimiyeti bertaraf edildikten sonra, İspanyol topraklarının Hıristiyanlarca yeniden fethedilmesi tamamlandı. “Müslüman probleminin” kontrol altına alınmasının ardından krallar ve kilisedeki müttfikleri, bütün dikkatlerini Yahudilere yönelttiler. Onlar için bu, milli ve dinî birlik projesindeki son aşamaydı. 31 Mart 1492’de Ferdinand ve Isabella, “Hıristiyanlık inancını arındırmak ve Yahudilerin *converso*’ları etkilemelerini önlemek

1 B. Netanyahu, *The Origins of the Inquisition in Fifteenth Century Spain* adlı kitabında, neredeyse bütün *converso*’ların Hıristiyan olduğunu ve Yahudi sempatzanlarının (*Judaizers*) seyrek olduğunu iddia eder.

için” Kastil ve Aragon’un topraklarından kovulma kararını imzaladılar.

Krallığımızda Yahudiliğe geçmiş, dolayısıyla kutsal Katolik inancımıza ihanet etmiş şeytani günahkâr Hıristiyanlar olduğuna dair bilgilendirildik. Bu talihsiz gelişme Yahudiler ve Hıristiyanlar arasındaki temastan ötürü meydana gelmiştir... Mukaddes inancımıza zararlar verecek yeni fırsatlar yaratmama karar verdik... Bu yüzden, erkek veya kadın, bütün yaşlardan, bu topraklarda doğmuş olsun olmasın Krallığımız ve hâkimiyetimiz altında yaşayan bütün Yahudilerin kovulmalarını emrediyoruz... Bu Yahudiler, Yahudi akrabaları, kızları, oğulları, hizmetçileriyle birlikte temmuz sonuna kadar krallığımızı ve mülkiyetimiz olan yerleri terk edeceklerdir. Yahudilerin krallığımız ve hâkimiyetimiz altında olan yerlerden herhangi bir hedefe gitmek için geçmelerine izin verilmeyecektir. Krallığımız ya da mülkiyetimizde olan yerlerde Yahudiler hiçbir biçimde yaşayamazlar.

Aslında, Yahudilere bir seçenek verildi: din değiştirme ya da sürgün. Birkaç ay gibi bir sürede İspanya’da resmî olarak Yahudi kalmadı.

Sürülenlerin çoğu (neredeyse 120.000 kişi) Portekiz’e gitti. Diğerleri Kuzey Afrika, İtalya ve Türkiye’ye doğru yola çıktılar. İspanya’da kalan Yahudiler, kanunun gerektirdiği gibi Hıristiyanlığa geçtiler. Fakat *converso* olarak hayatları, Yahudi’yken yaşadıklarını aratmayacak kadar ağırdı. Şüpheli Hıristiyan komşularının elinde acı çekmeye devam ettiler ve İngilizler tarafından da rahatsız edilmeye başladılar. Birçoğu göçe katılmadığı için pişman olmuştu.

Sürgünü seçenler için Portekiz kısa süreli bir cennet oldu. 5 Aralık 1496’da Portekiz’in hükümdarı Manuel, ülkesini Müslümanlara ve Yahudilere yasaklayan bir kararname çıkardı. Görünürdeki niyeti, İspanya hükümdarının kızı İabella ile olan evliliğini çabuklaştırmaktı. Ama Manuel, gelecekteki dünürleri kadar miyop değildi. İhraçla gelebilecek (Yahudi servetine el konmasını da içeren) her türlü hazır kazancın ye-

rini uzun dönemde daha fazla kaybın alacağını biliyordu. Böylece, yatırımcı ve tüccarların ekonominin bir parçası olarak kalmasını garantilemek adına zorla din değiştirmenin Yahudilere önerilen tek seçenek olmasına karar verdi. 4 Mart 1497'de bütün Yahudi çocuklarının vaftize hazır olmasını emretti. Portekiz'de henüz Engizisyon olmadığı için, İspanyol Engizisyonu'ndan kaçanlarla sayıları her gün çoğalan *converso*'ların büyükçe kısmı Yahudiliği gizlice uygulayabiliyordu. Portekiz *marrano*'ları bir müddet, (resmen ülkeyi terk etmeleri yasak olmasına rağmen) belli bir hoşgörüden yararlandılar ve bu, güçlü ve gizli bir Yahudi (*crypto-Jewish*) geleneğini besledi.

“Tecil edilmiş ceza” hakkındaki yeni hüküm çok gecikmedi. 1547'de Portekiz'de “bağımsız ve engelsiz Engizisyon”, Papalık emriyle kuruldu. 1550'lere gelindiğinde İspanya'daki durumla koşut olarak *Yahudiliği* yaydıklarından kuşku duyulan *converso*'lara zulmedilmeye başlandı ve doğal olarak hangi *converso* böyle bir şüpheden kurtulabilirdi ki? Portekiz Engizisyonu, İspanya'dakinden çok daha insafsız çıktı, özellikle 1580'de, iki ulusun bir krallık altında birleşmesinden sonra. Birçok *converso*, anonimlik, kendini unutturma arzusu ve belki de eski refahlarını yeniden elde etme umuduyla İspanya'ya döndü. Fakat Portekiz'den dönen *converso*'ların Yahudi olabileceklerinden daha fazla şüphe edildi ve bu da Engizisyon'un görevini şevkle yapmasını sağladı.

İspanya ve Portekiz Engizisyonlarının giderek zalimleşmesiyle 16. yüzyılın ikinci yarısında İber Yarımadası'ndan topyekûn *converso* kaçışları gerçekleşti. Önemli sayıda mülteci doğrudan Portekiz'den ayrıldı, birazı da kısa bir İspanya konaklamasından sonra Kuzey Avrupa'ya gitti. Diğer göçmenler İspanya'yı hiç terk etmemiş ailelerden geliyordu. 16. yüzyıl mültecileri arasında Yahudi inancına bağlılıklarından dolayı sürgünü seçmiş, Portekiz'de dinlerini gizlice uygulamayı sürdürmüş ya da onların soylarından gelmiş birçok Yahudi olmalıydı. İspanyol İmparatorluğu'nun dışında kalan diyarlara Engizisyon'un etkisi daha az olur umuduyla gidiyorlardı. Portekiz ya da İs-

panya'da Hıristiyanlığa itaat etmeyi reddettikleri için açıkça Yahudi olarak var olamasalar da, İber Yarımadası'nda gördükleri bezdirici tacizler olmaksızın dinlerini yaşayabilecekleri, daha hoşgörölü bir çevre aradılar.²

Portekiz *converso*'ları, 1512 başlarında, hâlâ Habsburg'ların kontrolü altında olan Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'a (*Low Countries*) yerleşmeye başladılar. Çoğu, hızla ticaret merkezi haline gelen, Yeni Hıristiyanlara harika ekonomik fırsatlar sağlayabilen ve seçkin tüccarları vatandaş olarak kabul etmenin maddi avantajlarını anlayabilmiş Antwerp'e gittiler. 1537'de, Kutsal Roma İmparatoru V. Charles (aynı zamanda İspanya'nın I. Charles'ı ve Hollanda hükümdarı), Yeni Hıristiyanlar açıkça Yahudiliğe geçmediği ve gizlice Yahudilik etmediği sürece bu göçe resmî izin verdi. Gerçi sonraları Yeni Hıristiyanların ülkenin kuzey bölgelerine yerleşmelerini yasaklayan bir ferman yayımlamak zorunda kalınsa da bu hiçbir zaman tam anlamıyla yürürlüğe konmadı. 1570'lere gelindiğinde Antwerp, sayıları 500 kişiyi bulan bir *converso* topluluğuna sahipti. Antwerp'teki Portekizlilerin çoğunluğu Hıristiyanlığı kabul etmiş Yahudiler değildi ama epeyceşi şüphesiz öyleydi.

* * *

Amsterdam'da gerçek bir Yahudi cemaatinin nasıl kurulduğuna ve başlangıçtaki gelişmelere dair güvenilir bilgi yoktur.³ Tarihçiler tarafından yerleşimin başlangıcı için verilen yıl 1593 ile 1610 arasında değişmektedir. Bu sorunu çözme-

2 Ortaçağ İspanyası'ndaki Yahudilerin tarihi ve kovulmalarına yol açan olayların iyi bir anlatımı Yitzhak Baer'in, *A History of the Marranos*; Jane Gerber'in, *The Jews of Spain* ile Beatrice Leroy'un, *Les Juifs dans l'Espagne chretienne* adlı kitaplarında bulunabilir.

3 Bazı güvenilir açıklamalar için Bkz. J.S. Da Silva Rosa, *Geschiedenis der Portugeseche Joden te Amsterdam*; J. d'Ancona, "Komst der Marranen in Noord-Nederland: De Portugese Gemeenten te Amsterdam tot de Vereniging", ed. H. Bruggmans ve A. Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland* içinde; S.W. Baron, *A Social ve Religious History of the Jews*, cilt 15 (63. bölüm: "Dutch Jerusalem"); J. Michman, H. Beem ve D. Michman, *PINKAS: Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*; R.G. Fuks-Mansfield, *De Sefardim in Amsterdam tot 1795* ve O. Vlessing, "Portugese Joden in de Gouden Eeuw".

özellikle zorlaştıran ise, Yeni Hıristiyan Portekizli göçmenlerin Hollanda'ya ilk yerleşmeleri etrafındaki sayısız mittir.

İki hikâye özellikle dikkat çekicidir. 1593 ve 1597 arasında değişen tarihlerde yaşanan bir olaya ve söylentiye göre, o sırada İspanya ile savaştan İngilizler, Portekiz'e kaçan Yeni Hıristiyanları taşıyan bir geminin yolunu kestiler. Yolcular arasında "göz alıcı güzellikteki Maria Nunes" ve bazı akrabaları da vardı. Gemi, yüküne el konularak İngiltere'ye götürüldü. İngiliz donanmasını kumanda eden Dük, hemen Maria'ya âşık oldu. Limana vardıktan sonra evlenme teklif etti fakat o kabul etmedi. Kraliçe Elizabeth bu ilişkiyi duyup genç kadının huzuruna çıkarılmasını emretti. O da Maria'nın güzelliği ve zarafetinden etkilendi, onu Londra'nın yüksek sosyitesiyle tanıştırdı. İngiltere'ye yerleşmesi için cömert vaatlerde bulunup hassas sözler etmesine rağmen cesur ve sebatkâr Maria, Yahudiliğe dönme niyetlendiği Benelux ülkelerine doğru yolculuğuna devam etmekte ısrar etti. Sonunda Kraliçe yumuşadı, ona ve arkadaşlarına, Hollanda'ya gitmeleri için güvenli bir yolculuk sağladı. 1598'de annesinin, kız kardeşi Justa'nın, iki ağabeyinin Portekiz'den gelmesinin ardından Amsterdam'da kuzeni Manuel Lopez ile evlendi. Böylece, Amsterdam'daki ilk *converso* (ve muhtemelen Yahudi) hane kuruldu.⁴

İkinci hikâye Yahudi adetlerinin Amsterdam'da tanınmasıyla doğrudan ilgilidir. Hikâye 1602'de yaşanır; iki gemi, bir miktar Portekizli *marranos* ve mülklerini Doğu Frizya'daki Emden'e taşır. Göçmenler vardıkları kasabada gezerken kapı-

4 Nunes hikâyesi ilk önce Hollanda'daki Portekiz Yahudi topluluğunun şair-tarihçisi Daniel Levi de Barrios (1635-1801) tarafından anlatılmıştır. Barrios'un hikâyesindeki gerçekleri kurgudan ayırmaya bir teşebbüs için bkz. Wilhelmina Christina Pieterse, *Daniel Levi de Barrios als Geschiedschrijver van de Portugees-Israelietische Gemeente te Amsterdam in zijn "Triumpho del Gobierno Popular"*. Nunes'in evlilik beyannameleri 28 Kasım 1598'de yayımlanmıştır. Bkz. Amsterdam Belediye Arşivi, "Baptism, Marriage, Burial Registers", no. 665, dosya 54. Araştırmacılar ne Maria'nın ne de kocasının açıkça Yahudiliğe geri döndüğünü keşfetmiştir. Bkz. H.P. Salomon, "Myth or Anti-Myth: The Oldest Account Concerning the Origin of Portuguese Judaism at Amsterdam" ve Robert Cohen, "Memoria para os siglos futuros: Myth ve Memory on the Beginnings of the Amsterdam Sephardi Community".

sının üzerinde (okuyamadıkları) İbranice bir özdeyiş yazılı olan –“emet veshalom yesod ha’alom” (“Hakikat ve barış dünyanın temelidir”)- bir eve rastladılar. Biraz kurcalayınca bunun bir Yahudi olan Moses Uri Halevi’nin evi olduğunu öğrendiler. Halevi’nin evine gidip onunla anlamadığı İspanyolca dilinde konuşarak iletişime geçmeye çalıştılar. Halevi, dili bilen oğlu Aaron’u çağırdı. Ziyaretçiler Portekiz’den yeni geldiklerini ve “İsrail’in çocukları” oldukları için sünnet olmayı dilediklerini söylediler. Aaron, töreni Emden gibi Lutherci bir kentte yerine getiremeyeceği söyledi. Onları Jonkerstraat’taki bir evi kiralamaları için Amsterdam’a yöneltti. Babası ve kendisinin onlarla yakında ilgileceğini söyledi. Birkaç hafta sonra, Moses ve Aaron Halevi, grubu Amsterdam’da bularak adamları sünnet ettiler ve onlara Yahudi ibadetlerinde rehberlik ettiler.

Amsterdamlı otoritelerin kendi Protestan şehirlerinde meydana gelen bu gizli ve yabancı faaliyetten şüphelenmeleri uzun sürmedi. Bir cuma gecesi, komşular, Yahudilerin Şabat [cumartesi, dinlenme günü] ayını sırasında dua ettikleri evden yükselen tuhaf bir lisanı rapor ettiler. Hepsi Kalvinist (ve yabancı lisanın sadece Latince olması gerektiğine inanmış) olan kolluk kuvvetleri gizli bir ayin yapıldığı şüphesiyle evi bastılar. Toplantı dağıtıldı, Moses ile Aaron Halevi hapsedildi. Portekizli bir yerli olan Jacob Tirado (nam-ı diğer Jaimes Lopes da Costa) tarafından konunun açıklığa kavuşturulmasıyla serbest bırakıldılar. Tirado, onların Katolik değil Yahudi ve garip seslerin Latince değil İbranice olduğunu açıkladı. Ayrıca, yetkililerin dikkatini, Amsterdam’da bir Yahudi topluluğunun bulunmasının ekonomik faydalarına da çekti. Bu uyarı başarılı oldu ve Tirado’ya, Hahamı Moses Halevi olmak üzere cemaat kurma yetkisi verildi.⁵

Bu hikâyelerin her birinde tarihî hakikatin payı vardır. Bütün ana karakterler 17. yüzyılın ilk yarısında Amsterdam’da

5 Bu hikâye ilk önce Moses Halevi’nin torunu, Aaron’un oğlu Uri ben Aaron tarafından 1674 kadar erken bir tarihte basıma hazır kitabı, *Narraçao da vinda dos Judeos espanhoes a Amsterdam*’da anlatılmıştır. Barrios’a göre bu olaylar 1595-7’de meydana gelirken Halevi’ye göre 1603-4 yıllarında gerçekleşmiştir.

yaşayan gerçek insanlardı. Örneğin Maria Nunes'in 1598'deki evlilik kaydı ile Londra'daki Hollanda elçisinin 1597 Nisanı'nda bir geminin Portekizli tüccarlarla beraber ele geçirildiği, gemide erkek kılığına girmiş bir kız olduğuna dair raporları vardır. Jacob Tirado, karısı Rachel ve çocuklarıyla beraber 1598'den 1612'ye kadar Amsterdam'daydı ve noterlik belgelerinde "Amsterdam'ın Portekiz menşeli tüccarı" olarak tanımlanmıştı. 1598 ve 1608 yılları arasında, gemiler çoğunlukla Portekizli Yeni Hıristiyanlarla düzenli olarak Emden, İber Yarımadası ve Amsterdam arasında yolculuk ettiler. Son olarak, Amsterdam'da Moses Halevi adında 1603'te kosher* kasabı olarak çalışan biri yaşıyordu.⁶

Fakat Amsterdam'daki Yahudi topluluğunun kuruluşunun ardındaki gerçekler, esasen, bu anlatılan ilham verici hikâyelerin vaad ettiği kadar değil, daha sıradandır. 16. yüzyılın son yıllarında Amsterdam'da oturan, çoğu görünüşte Hıristiyan, pek çok Portekizli vardı. Bu göçmenlere bir grup olarak değinen ilk resmî metin, 14 Eylül 1598'de "Portekizli tüccarlar"a vatandaşlık veren belediye kurulunca verilen karardır. *Porterseed* (vatandaşlık andı) etme izni verilmiş, fakat kurul, resmen tanınan kiliseler dışında ibadeti yasaklayan bir uyarı eklemiştir.⁷ Amsterdamlı belediye yöneticileri için bu, Yahudilerin (hatta gizli-Yahudilerin) şehre yerleşmesine izin vermek anlamına gelmiyordu, çünkü kararlarında Portekizliler "Hıristiyan ve dürüst bir hayat yaşayan şehir sakinleri" olarak belirtilmişti. Yeni Hıristiyanlar nereden gelmişti? Birçoğu Amsterdam'ın kıyılarına doğrudan İspanya ya da Portekiz'den yolculuk ederken, özellikle 1600'den önce, büyük bir kısmı Antwerp'ten gelmiştir.

Antwerp, Doğu Hindistan baharatları ve Brezilya şekeri ticaretinde, Portekiz ve İspanyol firmaları için merkezdi. Bu fir-

(*) Yahudilikte yenilip içilmesinde dinen sakınca (haram) olmayan gıdalara verilen isim.

6 Bkz. H.P. Salomon, "Myth or Anti-Myth" ve Robert Cohen, "Memoria para os siglos futuros".

7 Amsterdam, Belediye Arşivleri, no. 5059, sub. 24-40 (H. Bontemantel koleksiyonu), i.c. 34. Bkz. Arend H. Huussen, Jr., "The Legal Position of Sephardi Jews in Holland, circa 1600".

maların yerel temsilcileri neredeyse sadece orada yaşayan Portekizli Yeni Hıristiyanlardan oluşuyordu. Sömürge malları Antwerp'te toplanıp Hamburg, Amsterdam, Londra, Emden ve Rouen'e dağıtılıyordu. Bu düzen bir süreliğine sorunsuz işledi. Ama Antwerp'in ekonomik refahı 1579'da Utrecht Birliği'nin imzalanmasının ardından kötüye gitti. Kuzeydeki ülkelerden (Hollanda, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Frizya ve Groningen) yedi tanesi İspanyol idaresinden bağımsızlıklarını ilan ettikleri zaman –İspanya'nın II. Philip'i, 1555 yılında Hollanda'yı babası V. Charles'tan miras almıştı– hâlihazırda on yıldır süren silahlı çatışmaları yeni bir evreye soktular. 1580 ve 1590'lar boyunca kuzey eyaletleri çeşitli askerî taktiklerle (krallığa sadık güney ülkelerinden biri olan) Antwerp'in kuzey Avrupa ticaretinde sahip olduğu hâkimiyeti yıkmaya çalıştılar ve Amsterdam ekonomisinin hızla büyümesine yardım ettiler. Fakat Lizbonlu tüccarların Antwerp'teki temsilcilerini kuzeydeki alternatif dağıtım noktalarına göndermelerini sağlayan asıl neden, 1595'te güneyin denizden tümüyle abluka altına alınmasıdır – Flaman limanları, Hollandalılardan ve tarafsız gemilerden etkili bir biçimde ayrılmış ve abluka 1608'e kadar kaldırılmamıştır. Önceleri, temsilciler, araçlar, Köln ve diğer kuzey Alman şehirlerine gittiler, Bordo, Rouen ve Londra'ya da. Ama birçoğu sonunda Amsterdam'a vardı.

Böylece, 16. yüzyılın bitimine doğru Amsterdam'da bulunan Portekizlilerin büyük kısmı, Antwerp'ten kuzeye ekonomik sebeplerle gelen Yeni Hıristiyan tüccarlardı. Bu göçmenler, mazideki (Yahudi) ya da şimdiki (görünüşte Katolik) dinî inançlarına aldırmayan, maddi çıkarlarını gözetken Hollanda şehirleri tarafından genelde iyi karşılandılar.⁸ Amsterdam'ın Portekizli göçmenleri, kuşkusuz Engizisyon korkusuyla da buraya yerleşmişlerdi. Özellikle Portekiz ya da İspanya'dan ge-

8 Bkz. Jonathan Israel, "Sephardic Immigration into the Dutch Republic": "Hollandalı Sefarat Yahudiliğinin yükselişi onların uluslararası ticaretteki işlevlerine dayanıyordu... Sefarat göçmenlerin, Amsterdam, Rotterdam ve Middleburg gibi Hollanda şehirlerine yerleşmesine asıl olarak iktisaden yararlı oldukları düşünüldüğü için izin veriliyordu" (45).

len *converso*'lar veya Antwerp'in 1585'te Parma dükünün eline geçmesinden hemen sonra gelenler için geçerliydi bu. Bazıları Yahudiliğe dönmek için fırsat bile arıyor olabilirdi. Utrecht Birliği'nin 13. maddesinde açıkça önerilen dinî hoşgörü vaadine kapılmış da olabilirlerdi: "Herkes dininde özgür olmalıdır ve hiç kimse kutsal inançları yüzünden rahatsız edilmemeli ya da sorgulanmamalıdır." Çağı için alışılmamış olan bildirinin imzacıları, Reform Kilisesi dışında kamusal ibadetleri yasaklarsalar da dinî inançları yüzünden kimseye eziyet edilmemesini şart koştular.

16. yüzyılın sonlarında Amsterdam'da yaşayan ve Yahudi soyundan "Portekizliler" –bu terim İspanyol çevresinden olanlar için de kullanılıyordu– arasında düzenli bir Yahudi inancı olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur.⁹ Ancak kimileri sonraki yıllarda, hâlâ gizli denebilirse, bir Yahudi topluluğu kurmakta önemli rol oynadılar. Portekiz'deki ihracatçılara temsilcilik yapan Emanuel Rodriges Vega ve Jacob Tirado bu açıdan özel bir konumdadırlar.

Rodriges Vega, Antwerp'ten Amsterdam'a 1590 civarlarında gelmiştir. Noterlik belgelerinde 1595'te "Amsterdam tüccarı" olarak kaydedilmiş ve iki yıl sonra vatandaşlığını satın alabilmiştir. Brezilya, İngiltere, Portekiz, Fas ve Alman topraklarındaki çeşitli şehirler ve belediyelerle şeker, odun, giysi, tuz, baharat, metal, tahıl ve meyve ticareti yaparak, 1600 gibi erken bir tarihte Portekiz Yahudi topluluğunun ekonomik hayatında önemli bir şahsiyet haline gelmiştir. Spinoza ailesiyle bile bazı alışverişlerde bulunmuştur. 1596'da o dönemde Fransa Nantes'de yaşayan Emanuel Rodriges de Spinoza'yı (nam-ı diğer Abraham de Spinoza, Baruch'un büyük amcası) İspanyol askerleri tarafından el konulan tekstil mallarının iadesi için yetkilendirmiştir.¹⁰ Portekiz topluluğunun kuruluşunu ve hızla büyümesini mümkün kılan, Rodriges Vega gibi adamların serveti ve uluslararası bağlantılarıdır.

9 Aslında, çoğunun ibadet eden Katolikler olduğu belirtilir. Bkz. Salomon, "Myth or Anti-Myth?", s. 302-3

10 Bkz. Amsterdam Belediye Arşivleri, Noterlik Arşivleri, no. 76, dosya 3-4.